

Zəruri müdafiə ictimai təhlükəli qəsdən qorunmanın üsulu kimi

HABİB QURBANOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azad Hörmətlər İttifaqının sədri, hüquq üzrə elmlər doktoru

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsilə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı dövlətin ali məqsədi olduğu, 26-cı maddəsilə hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququna malik olduğu bəyan edilir. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir [1].

Konstitusiyada zəruri müdafiə hüququnu bilavasitə müəyyən edən normanın olmamasına baxmayaraq, Konstitusiyamızın 27-ci maddəsinin IV hissəsinin məzmunu həmin hüququn dövlət tərəfindən tanındığını və qorunduğunu göstərir. Belə ki, göstərilən konstitusiyaya normasında insan ətrafında qarşı təbii edilərsə əsas verən hallar sırasında zəruri müdafiə də qeyd olunur, yəni zəruri müdafiə vəziyyətində silahlardan istifadə edilməsi istisna olunmur.

Göstərilənlərə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsilə müəyyən edilir: «*36.1. Zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni özünü müdafiə etmək və ya başqa şəxsin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafətlərini qəsd edən zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsdən qoruyarkən törədilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışdırsa, cinayət sayılmır.*

36.2. Peşə və ya digər xüsusi hazırlıqdan və qulluq vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün şəxslər zəruri müdafiə hüququna malikdirlər. Bu hüquq, dövlət orqanlarına və ya başqa şəxslərə kömək məqsədilə müaciət etmək, habelə ictimai təhlükəli qəsdən yayınmaq imkanından asılı olmayaraq, bütün şəxslərə şamil olunur» [2].

Görüldüyü kimi, bu qanun norması zəruri müdafiəni mahiyyətə ictimai təhlükəli qəsdən qorunmanın üsulu kimi müəyyən edir.

Başqa sözlə desək, zəruri müdafiə institutu hüquq qaydasının möhkəmlənməsinə təminat verir,

belə ki, ictimai təhlükəli qəsdlərə qarşı mübarizədə effektiv vasitə olaraq vətəndaşların konstitusiyalı hüquqlarının müdafiəsinə xidmət edir.

Rusiyalı müəllif A.F. İstomirin qeyd etdiyi kimi, zəruri müdafiə hüququ şəxsiyyətin, mənzilin və vətəndaşların əmlakının toxunulmazlığı haqqında konstitusiyaya müddəalarının həyata keçirilməsinin əhəmiyyətli təminatıdır [14, s. 52-53].

Beləliklə, zəruri müdafiə dedikdə, hücum (qəsd) edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsdən qanuni müdafiə başa düşülür. Zəruri müdafiə hüququ istənilən qəsdəndən hər bir insana xas olan özünü qorumaq hüququndan irəli gəlir. Belə hərəketlər cinayət qanununda nəzərdə tutulan əməlin əlamətlərinə zahirən uyğun gəlsə də, mahiyyətə ictimai faydalı hesab olunur, belə ki, cinayətlərin qarşısının alınması maraqlarına xidmət edir.

F.Y. Səməndərovan qeyd etdiyi kimi, «*Zəruri müdafiə vəziyyətində qəsd ədənin həyatdan məhrum edilməsi, yaxud onun sağlamlığına müxtəlif dərəcədə zərər yetirilməsi mümkündür. Belə vəziyyətdə məhz ictimai münasibət ziyan çəkəmədiyi üçün cinayət məsuliyyəti aradan qalxır. Şərh edilənlərdən birinə daha aydın olar ki, cinayət hüquq norması ilə fiziki mənada insan deyil, ictimai münasibətlərin məcmusu kimi şəxsiyyət müdafiə altına alınır» [11, s. 184].*

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsinin və Azərbaycan SSR-in 1922, 1927 və 1960-cı il Cinayət məcəllələrinin müvafiq maddələrinin (zəruri müdafiə) qarşılıqlı təhlili göstərir ki, qüvvədə olan norma əvvəlki qanunvericilik normaları ilə müqayisədə daha təkmildir. Belə ki, bu norma ilə şəxsin müdafiə hüququ əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilərək ön plana çəkilmiş, ictimai və dövlət maraqları ilə müqayisədə ona üstünlük verilmis, müdafiə obyektləri dəyişmişdir. Lakin belə bir nailiyyət birdən-birə öldürülməmiş, ölkədə baş verməmiş ictimai-siyasi dəyişikliklərə uyğun olaraq formalaşan qanunvericilik təcrübəsinin inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur.

1917-ci ilin oktyabr hadisələrindən sonra (*bunun inqilab, yoxsa dövlət çevrilişi olması ilə bağlı hələ də vahid mövqə formalaşmamışdır*) dövlət və partiya maraqları birinci yerə çıxarıldı, ayrıca fərdin maraqları, onun hüququ və azadlıqları isə tarazlaşdırılıb arxa plana keçirildi.

Azərbaycan SSR-in 1922-ci il Cinayət Məcəllə-

sinin 19-cu maddəsində zəruri müdafiəyə aşağıdakı məzmununda anlayış verilir: «*Şəxsiyyətə, özünü müdafiə edənə, yaxud da başqa şəxslərə qarşı yönələn qanunsuz qəsdə qarşı zəruri müdafiə vəziyyətində edilən cəzalanamalı olan kriminal əməl barəsində zəruri müdafiə həddi aşılmamışdırsa, cəza təbiqi edilmir» [5].* Məzmununa RSFSR-in 1922-ci il Cinayət Məcəlləsinin 19-cu maddəsində zəruri müdafiəyə verilən anlayışdan fərqlənməyən bu anlayış müəyyən qədər ziddiyyətli olmuşdur. Belə ki, həmin anlayışda «qəsd» sözündən əvvəl «qanunsuz» ifadəsi yerində işlədilmiş, məsuliyyətdən azad etmənin əsasları aydın ifadə edilmirdi. Maddənin mətnində təhlükəli qəsd aradan qaldıran hərəkət (müdafiə hərəkəti) cəzalanamalı olan kriminal əməl kimi ifadə edilirdi. Bu səbəbdən zəruri müdafiə vəziyyətində yolverilən hərəkətdə (müdafiə hərəkətinə) cinayət tərkibinin yaranıb-yaranmaması ətrafında kriminalist alimlər arasında mübahisə yaranmışdı [11, s. 369].

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilirdi ki, «...maddənin məzmunu faktiki olaraq zəruri müdafiəni cəzalandırılmalı olan cinayət əməli kimi qiymətləndirməyə əsas verirdi ki, bu da nəzərdə keçirilən institutun effektivliyinə pisləşmə istiqamətində təsir etməyə bilməzdi» [18, s. 75].

1924-cü ilin oktyabrında «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaları cinayət qanunvericiliyinin Əsas Başlanğıcları» qəbul edildi. Bununla da zəruri müdafiə anlayışını genişləndirmək meyilləri yaranırdı. Qorunması üçün zəruri müdafiə aktının təbii edilməsinə yolverilən obyektlərin dairəsi genişləndirilirdi. Odur ki, SSR İttifaqı təşkil edən müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin «Əsas Başlanğıcları»na uyğunlaşdırılması zərurəti yaranırdı [19].

Azərbaycan Respublikasının 1927-ci ildə qəbul edilmiş ikinci Cinayət Məcəlləsinin 13-cü maddəsində zəruri müdafiənin anlayışı aşağıdakı kimi müəyyən edilirdi: «*İctimai təhlükəli əməllərin və dövlət hakimiyyətinə qarşı, ya özünü müdafiə etmək və ya başqa adamın şəxsiyyəti və hüququna qarşı edilən qəsdən zəruri müdafiə halında və zəruri müdafiə həddini aşmadan edilmiş olduğu məhkəmə tərəfindən təsdiq edilərsə, bu əməllər edən şəxslər haqqında islah xasiyyətli ictimai müdafiə tədbirləri əsla təbiqi edilmir» [4].*

Qeyd etmək lazımdır ki, 1922-ci il Cinayət Məcəlləsi ilə müqayisədə 1927-ci il Cinayət Məcəlləsinin zəruri müdafiəyə verilən anlayış daha mükəmməl olmuşdur. Lakin ikinci halda «...zəruri müdafiəyə verilən anlayış tamamilə qüsurdan azad

hesab etmək də olmazdı. Belə ki, zəruri müdafiənin anlayışında onun ən vacib əlamətlərindən biri – müdafiənin qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə həyata keçirilməsi əlaməti nəzərdə tutulmuşdu» [11, s. 370].

1927-ci ilin fevralında SSRİ Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üçüncü sessiyası 1924-cü ildə qəbul olunmuş «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin Əsas Başlanğıcları»nda nəzərdə tutulmuş zəruri müdafiəyə dair normaya dəyişiklik edərək cinayət məsuliyyətdən azad etməyə əsas verən hallar sırasında inqilabi qaydaya olan qəsdlərə qarşı zəruri müdafiəni xaric etdi, belə ki, «*belə bir geniş anlayış qanunda nəzərdə tutulması kimsə qanunsuzluq etməyə, inqilabı qaydanın əzəməyyətinə pozulması halları ilə (kiçik yol hərəkəti qaydalarının pozulmasına qədər) mübarizə bəhanəsi ilə cinayət qanununun pozulmasını imkan verə bilər» [11, s. 21-22].*

Zəruri müdafiə institutunun nəzəri və praktik problemlərinin əsaslı tədqiqinə öten əsrin qırxıncı illərindən sonuna başlandı. Bu, nəzərdən keçirilən institutun tədqiqinə yeni yanaşmanın axtarılması zərurətindən irəli gəlirdi. Belə ki, zəruri müdafiə haqqında normanın şərhində istifadə olunan formaldoqmatik metod hüquqtəbiqətmə prosesində ciddi səhvlərə yol verilməsinə səbəb olurdu [12, s. 22-23; 17, s. 126].

SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun «Zəruri müdafiə haqqında qanunvericiliyin təbiiqə ilə bağlı işlər üzrə məhkəmə təcrübəsinin çatışmazlıqları haqqında» 23 oktyabr 1956-cı il tarixli qərarında ilk dəfə olaraq qeyd olundu ki, ictimai təhlükəli olma-
dığı üçün zəruri müdafiə vəziyyətində edilən hərəketlərə cinayət tərkibi yoxdur [21]. Lakin buna baxmayaraq, 25 dekabr 1958-ci ildə «SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin Əsasları» qəbul ediləndə qanunvericilik səviyyəsində zəruri müdafiə ancaq əməlin cəzalanmalı olması istisna edən hal hesab edilirdi ki, bu da təbiiqə edilən institutun hüquqi mahiyyəti ətrafında mübahisələrin yaranmasına səbəb olurdu [20].

«SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin Əsasları»nın qəbul edilməsi ilə sovet dövlət quruluşunun, sosialist ölkələrin, sosialist hüquq qaydasının, şəxsiyyətin və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi cinayət qanunvericiliyinin vəzifəsi kimi bəyan edildi.

Həmin Əsaslarda zəruri müdafiəyə dair aşağıdakı məzmununda 13-cü maddə nəzərdə tutuldu: «*Cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş əməllərin əlamətlərinə uyğun gəlməmiş olsa da, zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni Sovet dövlətinin mənafeyinə, ictimai*

mənafeyə və özünü müdafiə edən və ya başqa şəxsin şəxsiyyətinə və ya hüquqlarına qəsd edən zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsdən qoruyarkən edilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışsa, cinayət deyildir.

Qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə açıqdan-açığa uyğun gəlməyən müdafiə zəruri müdafiə həddini aşmaq hesab edilir» [20].

Zəruri müdafiənin qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə həyata keçirilməsinə nəzərdə tutulması bu normalan mütləqə qəhətdir. Bununla yanaşı, dövlət və ictimaiyyətin maraqlarının yəne də ön plana çəkilməsi, şəxsiyyətin maraqlarının, hüquq və ədalətin ikinci dərəcəli hesab edilməsini isə onun çatışmazlığı kimi qeyd etmək yerinə düşər.

Azərbaycan SSR-in 8 dekabr 1960-cı ildə qəbul olunmuş Cinayət Məcəlləsinin 13-cü maddəsində «SSR İttifaqı və Müttəfiq respublikaların cinayət qanunvericiliyinin Əsasları»nın həmin maddəsində zəruri müdafiəyə verilən anlayışın məzmunu tam təkrar olunurdu.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsində yuxarıda göstərilən çatışmazlıq aradan qaldırılmış, şəxsiyyətin həyatının, sağlamlığının və hüquqlarının qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsdən müdafiəsi ön plana çıxarılmışdır.

İstisnasız olaraq bütün vətəndaşlar bərabər əsaslarla zəruri müdafiəni həyata keçirmək hüququna malikdirlər. Zəruri müdafiəni həyata keçirmək imkanı vətəndaşların subyektiv hüququdur. Bu hüquqdan yayınmaq, yaxud imtina etmək ancaq mənəvi qınağa səbəb ola bilər. Bunlarla yanaşı, hücumdan müdafiə olunmaq müəyyən kateqoriyalardan olan şəxslərin hüquqi vəzifəsidir. Məsələn, hərbi qulluqlar xidmətkeçmənin müəyyən olunmuş qaydasına edilən qəsdlərin, post, yaxud patrul xidməti keçdikdə isə digər maraqlara edilən qəsdlərin qarşısını almağa böclüdürlər. Müəssisə, yaxud müəssisədən-kənar mühafizə işçiləri isə onların mühafizəsinə verilməklə edilən qəsdləri dəf etmək üçün zəruri müdafiəyə əl atmalıdırlar. Zəruri müdafiənin həyata keçirilməsi üzrə vəzifələrin icra edilməməsi itizant, yaxud cinayət məsuliyyətinə səbəb olur [13, s. 106].

Cinayət hüququ nəzəriyyəsinədə zəruri müdafiənin qanuni olmasının şərtləri müəlliflərin eksriyyəti tərəfindən iki qrupa bölünür:

a) qəsd (hücum) aid olan hissədə zəruri müdafiənin qanuni olmasının şərtləri;

b) müdafiəyə aid olan hissədə zəruri müdafiənin qanuni olmasının şərtləri.

Qəsdə aid olan hissədə zəruri müdafiənin qanuni olmasının üç sorti nəzərdə tutulur:

- 1) qəsdin ictimai təhlükəli olması;
- 2) qəsdin mövcud olması;
- 3) müdafiənin həqiqi (real) qəsdə qarşı olması.

Zəruri müdafiəyə əsas verən qəsdin ictimai təhlükəli olması dedikdə, qəsd kimi qiymətləndirilən əməlin cinayət qanununda nəzərdə tutulması başa düşülməlidir ki, bu zaman həmin əməli törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunub-olunmaması, yaxud hər hansı bir əsasla cinayət məsuliyyətindən azad olunması əhəmiyyət kəsb etmir. Oduq ki, cinayət qanununda nəzərdə tutulan hər hansı bir əməlin formal əlamətlərini öksədiren, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli hesab ediləməyin hərəkətləri edənə zərər vermüş şəxs zəruri müdafiə vəziyyətində sayıla bilməz.

Zəruri müdafiə zamanı qəsdin ictimai təhlükəli əməli kimi səciyyətləndirən qanunverici orqan qəsd edənə nə təqsirli olmasın, nə müəyyən yaş həddinə çatmış olmasın, nə də anlaqlı vəziyyətdə olmasın, yəni onun əməlinin cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinə malik olmasının müəyyən edilməsini tələb etmir. Başqa sözlə desək, belə əməlin ictimai təhlükəli olması və obyektiv əlamətlərinə görə cinayətkar hücum kimi qəbul edilməsi kifayətdir.

Beləliklə, hücum edənə zərər vurulması ancaq qəsdin qarşısının alınmasına yönəlməmiş vəsətə olduğu halda müdafiə qanuni hesab olunmalıdır.

Öz xidməti səlahiyyətlərindən sui-istifadə yolu ilə vətəndaşların hüquq və qanuni maraqlarına qəsd edən vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkətlərinə qarşı da zəruri müdafiə yol verilib. Burada söhbət hakimiyyət nümayəndələrinin və digər vəzifəli şəxslərin bilə-bilə şüurlu özbaşınalığından, açıq-aşkar qanunsuz hərəkətlərindən gedir. Bu zaman vəzifəli şəxsin öz xidməti səlahiyyətlərini aşmaqla onun xidməti vəzifələrinə aid olan hərəkətləri etməsi nəzərdə tutulur. Əgər vəzifəli şəxs onun xidməti səlahiyyətlərindən aid olmayan ictimai təhlükəli hərəkətləri edirsə, bu zaman o, adi fərd kimi hərəkət etmiş olur.

Əlbəttə, zəruri müdafiə ancaq vəzifəli şəxsin elə hərəkətlərinə qarşı yolverilibdir ki, hansılarnı ki, qanunsuz olmasın müdafiə olunan əmindir və belə əməlinlik işin konkret hallarına əsaslanır. Məsələn, bu, vəzifəli şəxsin zor təbqi etməsi, silah işlətməsi və s. ilə müşayiət olunan vəzifə həddini, yaxud səlahiyyətlərini aşması kimi mümkün ola bilər. Əgər vəzifəli şəxsin hərəkətləri zahiren qanunun tələblərinə uyğundursa, bir qayda olaraq, zorakılıqla

müqavimət göstərməyə haqq qazandırmmaq olmaz.

Qəsdə aid olan ikinci əlamət onun mövcud olması, yəni qəsdin artıq başlanmış olması, yaxud dərhal başlanmaq təhlükəsinin olmasıdır. Artıq həyata keçirilən, yaxud həmin anda dərhal baş verə biləcək dərəcədə bilavasitə həyata keçirilmə təhlükəsi aşkar olan qəsd mövcud olan hesab edilir. Belə hallarda qabaqlama tədbirlərinin görülməməsi şəxs üçün bilavasitə aşkar və qarşısalınmaq təhlükə yaradır.

Zəruri müdafiə vəziyyəti müdafiə başa çatmış qəsdən bilavasitə sonra, lakin işin hallarına görə onun başa çatması müdafiə olunan üçün aydın olmadığı halda da mümkün ola bilər. Qəsd zamanı istifadə olunan silahın, yaxud digər əşyaların qəsd edən şəxsənd müdafiə olunan şəxsin əlinə keçməsi öz-özlüyündə qəsdin başa çatmasının göstəricisi ola bilər.

Qəsdin başa çatdığı və təhlükənin aradan qaldığı hallarda qəsd artıq mövcud deyil. İctimai təhlükəli qəsdin faktiki başa çatma anı zəruri müdafiəni mümkün edən vəziyyətin son anıdır.

Zəruri müdafiənin qanuni olmasının üçüncü əlaməti onun həqiqi olması, yəni qəsdin müdafiə olunan nə təsəvvüründə, xəyalında deyil, realıqda mövcud olmasıdır.

Qəsdin həqiqi olması əlaməti zəruri müdafiə ilə xəyalı müdafiəni fərləndirməyə imkan verir. *Xəyalı müdafiə* – xəyalı, təsəvvür edilən, lakin realıqda mövcud olmayan qəsdə qarşı olan müdafiədir. Xəyalı müdafiənin hüquqi nəticələri faktiki səhvə dair ümumi qaydaya uyğun olaraq müəyyən edilir. Bunun üçün iki əsas variant ola bilər:

1) faktiki məqsəd və ehtiyatsızlıq istisna edildiyi halda xəyalı müdafiə vəziyyətində törədilmiş hərəkətə görə cinayət məsuliyyəti aradan qalxır. Belə hallarda şəxs ictimai təhlükəli qəsdin olmadığını, işin hallarını dərək etmir, dərək edə bilmir, etməli də deyil. Bu halda təqsirsiz zərər vurma baş verir. Beləliklə, real ictimai təhlükəli qəsdin olmadığı və şəxs belə qəsdin olduğunu səhvən güman ediyi halda zəruri müdafiə vəziyyəti xəyalı müdafiədən fərləndirmək lazımdır. Hadisənin şəraiti real qəsdin törədildiyini güman etməyə əsas verdiyi və müdafiə vəsətəsinə təbqi edən şəxs səhv ediyini dərək etmədiyi və dərək edə bilmədiyi hallarda onun hərəkətləri zəruri müdafiə vəziyyətində edilmiş kimi qəbul edilməlidir;

2) xəyalı müdafiə zamanı xəyalı qəsd edənə zərər vermüş şəxs mövcud vəziyyəti qiymətləndirməsində yanlışlar realıqda qəsdin olmadığını dərək etmiş, lakin işin hallarına görə bunu dərək etməli olduğu və edə bildiyi halda vurulmuş zərərə

gərə məsuliyyət ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayət görə yaranır.

Həç bir əsas olmadan şəxs hücumun olduğunu güman ediyi və nə zərərçəkmişin davranışı, nə yaranmış vəziyyətə ona hücumdan qorxmaq üçün həç bir real əsas vermədiyi hallarda belə, şəxs ümumi əsaslarla qəsdən törədilmiş cinayət görə məsuliyyətə cəlb olunmalıdır. Belə hallarda şəxsin hərəkətləri xəyalı müdafiə ilə bağlı olur, zərərçəkmiş zərər təqsirkən hədsiz, həç bir əsası olmayan şübhələri nəticəsində vurulur.

Müdafiəyə aid olan hissədə zəruri müdafiənin qanuni olmasının şərtləri aşağıda göstərilənlərdir:

– *birincisi*, müdafiə olunan və digər şəxslər, eləcə də cəmiyyətin və dövlətin cinayət qanunla qorunan maraqları müdafiə edilib bilər. Müdafiə olunan və digər şəxslərin həyat və sağlamlığı da belə maraqlar (*nemətlər*) sırasına daxildir;

– *ikincisi*, zəruri müdafiə zamanı üçüncü şəxsə deyil, ancaq qəsd edənə (*hücum edənə*) zərər vurula bilər. Belə ki, məhz qəsd edən (*hücum edən*) qanunla qorunan maraqlara real zərər vurma təhlükəsinə, öz davranışı ilə qanunla qorunan maraqları müdafiə etmək, müdafiə olunan şəxsə zərər vura biləcək qədər dəf etmək, onun qarşısını almaq zərurəti doğuran şəraiti yaradır. Zəruri müdafiə prosesində qəsd edənə vurulan zərər öz xarakterinə və ağırlığına görə müxtəlif ola bilər. Faktiki səhv nəticəsində qəsd edənə deyil, digər şəxsə zərər vurulduğu halda müdafiə olunan əməli zəruri müdafiənin qaydaları ilə qiymətləndirilib bilməz;

– *üçüncüsü*, müdafiə vaxtında, yəni real qəsdin mövcud olduğu dövrdə (*zaman kəsiyində*) həyata keçirilə bilər. Qəsdin qarşısı alındıqdan, yaxud o başa çatdıqdan və müdafiə zərurəti aradan qaldıqdan sonra müdafiə olunan qəsd edənə zərər vurulmasına səbəb olan hərəkətləri zəruri müdafiə vəziyyətində sayıla bilməz;

– *dördüncüsü*, müdafiə zəruri müdafiə həddini aşmamalıdır. Cinayət hüququ elminde və məhkəmə təcrübəsində zəruri müdafiəni aşmanın həddi hücum intensivliyini kəmiyyət və keyfiyyət baxımından səciyyətləndirən əlamətlər və müdafiə edilən nəmətin dəyəri (*müdafiə olunan mənafeyin mühümlüü*) ilə müəyyən olunur.

Müdafiə hərəkətlərinin qəsdin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə uyğunluğu başqa şərtlərlə yanaşı, müdafiə olunan mənafeyin mühümlüyündən, onun qiymətindən asılıdır

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, zəruri müdafiənin həddi ictimai təhlükəli

qəsdin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə uyğun gələn hərəkətdir. Bu zaman, qeyd etmək lazımdır ki, hücumu məruz qalması nəticəsində güclü həyəcan keçirən müdafiə olunan şəxs həç də bütün hallarda təhlükənin xarakterini düzgün qiymətləndirmə və ona uyğun olan müdafiə vasitəsinə dəqiq seçmə imkanına malik olmur. Bu zaman əsas tələb qəsdin xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə əşkar şəkildə uyğun olmayan müdafiəyə yol verilməsindən ibarətdir. Bu işə qiymətləndirmə xarakterini daşıyır. Oduq ki, zəruri müdafiə həddini ancaq işin konkret hallarının təhlili əsasında müəyyən etmək olar.

Hücumu məruz qalmış şəxsə ancaq qaçıb canını qurtarmaq, vətəndaşlardan kömək istəmək, yaxud hakimiyyət orqanlarına müraciət etmək və ya müdafiənin qəsd edənə müqavimət göstərmənin aktiv xarakterli olmayan başqa bir üsulunu seçmək mümkün olmadıqı halda aktiv hərəkət etməyi tələb etmək yolverilməzdir.

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36.2-ci maddəsinə əsasən, zəruri müdafiə hüququ dövlət orqanlarına və ya başqa şəxslərə kömək məqsədilə müraciət etmək, habelə ictimai təhlükəli qəsdənd yayınmaq imkanından asılı olmayaraq bütün şəxslərə şamil olunur.

Müdafiənin müdafiə olunana qarşı yönəlməsi qəsdə – ona vurulan zərər, yaxud zərərvermə təhlükəsi aşkar şəkildə aşmaması müdafiənin mütnənasibliyi hesab olunur. Belə müdafiə zamanı vurulan zərər hücum edənənin vurmağa çalışdığı, yaxud onun hərəkətləri nəticəsində vurala biləcək (*gözlənilən*) zərərdən bir qədər az, ona bərabər və hətta ondan bir qədər artıq ola bilər. Zərərən bir qədər artıq ola biləcəyini mümkün olduğu hücumun xarakterinə və onun doğurduğu təhlükənin dərəcəsinə uyğun edilir. Hücum gözlənilməz olduqı, bir qayda olaraq, tez başa çatdığı üçün onun dəf olunmasına olan reaksiya da müxtəlif ola bilər. Belə ki, belə hallarda hücumun qarşısının alınmasına yönəlməsi müdafiə hərəkətlərinə ona mütnənasibliyi müəyyən etmək faktiki olaraq mümkün olmur. Oduq ki, hücum edənənin cinayətkar qəsdinin nə dərəcədə ağır olmasından asılı olaraq, müdafiə olunanına da cavab hərəkətləri ona adekvat və hətta xarakterinə və ağırlıq dərəcəsinə görə müəyyən dərəcədə artıq ola bilər. Belə hallarda müdafiə olunanın psixi vəziyyətinin düzgün müəyyən edilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də müdafiə olunan şəxsin psixi vəziyyətini qiymətləndirərkən onun cinsini, yaşını, hücumun vaxtını (gecə və ya gündüz edilməsini), yerini (heç kəsən olmadıqı yerdə və ya ictimai yerdə edilməsini)

və qəsdin törədildiyi şəraiti və s. nəzərə almaq lazımdır [10, s. 116].

Zəruri müdafiə üçün hücumun vasitə və əşyaları arasında zəruri mütnənasibliyin mövcudluğu tələb olunmur. Hücum edənənin bunun üçün hansı alətdən istifadə etməsindən asılı olmayaraq, məhkəmə təcrübəsində istənilən alətlə müdafiə qanuni sayılır. Bu zaman təkə hücum və müdafiə vasitələrinin uyğunluğu deyil, müdafiə olunana qarşı yönəlməsi təhlükənin xarakterini, qəsdin dəf edilməsi üzrə onun güc və imkanları, eləcə də qəsd edənə və müdafiə olunanın real mütnənasibliyinə təsir edə bilən digər hallar (*hücum edən və müdafiə olunanların sayı, onların yaş həddi, fiziki hazırlığı, silahdan istifadə olunub-olunmaması, qəsdin yeri, vaxtı və s.*) nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlər zəruri müdafiənin mahiyyəti ilə bağlı müəyyən nəticələrə gəlməyə əsas verir.

Vətəndaşların, yaxud vəzifəli şəxslərin onların öz hüquqlarının və ya digər şəxslərin hüquqlarının, yaxud cəmiyyətin və ya dövlətin qanunları maraqlarının cinayətkar qəsdlərdən qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə müdafiəsinə yönəlməsi aktiv hərəkətləri zəruri müdafiə hesab olunur [16, s. 276].

Zəruri müdafiə institutu hüquq qaydasının möhkəmlənməsinə xidmət edir, belə ki, ictimai təhlükəli qəsdlərlə mübarizə effektiv mübarizə vasitəsi və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinin özünəməxsus sərhədidir.

Zəruri müdafiənin məqsədi ictimai münasibətləri ictimai təhlükəli qəsdlərdən qorumaqdır ki, onun da möhkəmləndirilməsi və inkişafı bütövlükdə cəmiyyətin ümumi maraqlarına xidmət edir.

Zəruri müdafiə bir şəxsin subyektiv hüququdur, lakin onun hüquqi vəzifəsi deyildir. Buna görə də müdafiədən imtina etmə əxlaq baxımından qınaq obyektinə olsa da, heç bir halda, cinayət məsuliyyətinə səbəb ola bilməz [10, s. 121].

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsinə uyğun olaraq ictimai təhlükəli qəsdin obyektini müdafiə olunanını, yaxud digər şəxsin, eləcə də cəmiyyətin və dövlətin maraqlarıdır. Həmin maraqların əhəmiyyətli fərqləndirici əlaməti onların qanunla qorunmasıdır. Başqa sözlə desək, ictimai təhlükəli qəsdin obyektini ancaq qanunla qorunan maraqlar ola bilər.

Müdafiə olunanını və digər şəxslərin qanunla qorunan maraqların insanın həyatı, sağlamlığı, şəxsi və cinsi azadlığı, şərəf və ləyaqəti, əmlakı, eləcə də digər hüquq və azadlıqlarıdır.

İctimai təhlükəsizlik və ictimai hüquq qaydasının

maraqları, vətəndaşların sakitliyi, ictimai əmlakın qorunub saxlanılması və s. ictimai maraqlara aid edilir. Dövlətin qanunla qorunan maraqları da müxtəlif ola bilər: xarici təhlükəsizlik və ölkənin müdafiə qabiliyyəti, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, dövlət sirrinin, yaxud hərbi sirrin qorunub saxlanılması və s.

V.A. Blinnikovla razılaşmalığı ki, zəruri müdafiə hüququnun bəyan edilməsi cinayətkar elementlərə ictimai təhlükəli qəsdləri törətməkdən çəkindirmək anlamında o səbəbdən motivasiyə təsir göstərir ki, müdafiə olunan tərəfindən bilavasitə aktiv müqavimət göstərmək imkanı qəsd edənənin psixikasına bəzən daha güclü təsir göstərir, nəinki daha uzaq gələcəkdə cəzalandırılmağı mümkün olub.

Qəsd edənə zəruri müdafiə şəraitində zərər vurulması qanunidir ona görə yox ki, cəmiyyət qəsd edənənin həyatının və ya sağlamlığının qorunub saxlanılmasına maraqlı deyil, ona görə ki, qəsd edənə zərər vurulması konkret nemətin müdafiə vasitəsidir [12, s. 104].

Göstərilənlərə əsaslanaraq belə yekun nəticəyə gəlik ki, zəruri müdafiənin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində kifayət qədər əsaslı şəkildə nəzərdə tutulmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin zəruri müdafiəyə dair 36-cı maddəsi hazırda, demək olar ki, işlək norma deyil. Belə ki, istintaq və məhkəmə təcrübəsində bu normanın tətbiq edilməsi təsdiq edən nümunə tapmaq çətinidir.

Reallıqda bu normanın tətbiq edilməsinə əsas verən faktiki hallar kifayət qədərdir. Hərbi qulluqçuların cinayətkarlığının təhlili bunu bir daha təsdiq edir.

N.C. Hüseynovun haqlı olaraq təəssüflə qeyd etdiyi kimi, «...bu gün zəruri müdafiə institutu hərbi qulluqçulara tətbiq edilmir. 2014-2016-cı illərə dair məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, həmin illərdə hərbi məhkəmələrdə baxılmış Cinayət Məcəlləsinin 332-ci maddəsilə 1385 nəfər barəsində olan 1118 cinayət işinin böyük əksəriyyəti azahamyyətli əmlakla bağlı olmuşdur. Məsələn, tabelik münasibətlərində olmayan iki hərbi qulluqçu arasında baş vermiş münasibət zamanı onlardan birinin, yəni konfliktin təşəbbüsçüsünün digərinə vurduğu sağlamlıq pozulmasına səbəb olmayan (ağırlıq dərəcəsi müəyyən olunmayan) bir, ya iki zərərən qarşısında ikincinin bir zərba ilə cavab verməsi, bir qayda olaraq, hər iki hərbi qulluqçunun Cinayət Məcəlləsinin 332-ci maddəsilə məsuliyyətinə cəlb olunmasına səbəb olur. Belə hallarda ikinci, yəni münasibətə cəlb olunmuş hərbi

qulluqçunun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını, zəruri müdafiə vəziyyətində onun etdiyi cavab hərəkətinin cinayət əməli kimi qiymətləndirilməsinə normal hal kimi qəbul etmək mümkün deyil» [9, s. 338-339].

Aşağıda göstərilən misallar bu fikrin kifayət qədər əsaslı olduğunu təsdiq edir:

«N» sayılı hərbi hissənin mühafizə və təminat böliyyətinin təminat təminatının siravi əsgəri «B» 23 oktyabr 2008-ci ildə saat 20:15 radələrində siravi əsgər «S»-lə birlikdə hərbi hissənin avtomobil parkında gün növbəçisi qismində xidmətdə olarkən sonuncu «gedim, bir az kazarmada isinin, gəlim» deyə ona müraciət etdikdə «olmaz» deyib onun sinasına bir yumruq, başına bir sillə vuraraq hər iki qollarından tutub ona qarşı zor tətbiq etməyə başlamışdır. «S» «B»-nin qollarından tutaraq «müqavimət göstərəkən «B» dizi üstə yuxulmuşdur. O, ayağının ağrıdığını deyib işıqrıldadıq «S» onu buraxmışdır. Nəticədə hər iki əsgər Bakı Hərbi Məhkəməsinin hökmi ilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 332.1-ci maddəsinə nəzərdə tutulan cinayət əməlini törətməkdə təqsirli bilinərək məhkum olmuşlar [6].

17 yanvar 2009-cu il tarixdə təxminən saat 21 radələrində əsgər yataqxanasında «N» sayılı hərbi hissənin siravi əsgəri «S» əsgər yoldaşı siravi «E»-yə yaxınlaşmış və üstünlüyünü nümayiş etdirərək məqsəddə «al bu on qəpiyi, get, mənə siqaret al» dedikdə sonuncu «get, özün al» deyərkən imtina etmişdir. Bu zamanda yaranmış mübahisə zamanı «E» «özün nə üçün getmirsən» deyə soruşduqda «S» «mənə belə ləzzət edir» deyərkən öz təlabını israrla təkrar etsə də, «E» ona təbə olmamış, siqaret almağa getməkdən bir daha imtina etmişdir. Bundan əsəbiləşən «S» «E»-nin qolundan tutaraq kanara çalmış və onun sol gözünlün alı nəhiyyəsinə bir yumruq zərbəsi vurmuşdur. Bunun cavabında «E» da yumruqla «S»-nin si-fətinə bir zərbə vurmuşdur. Nəticədə hər iki əsgər Bakı Hərbi Məhkəməsinin hökmi ilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 332.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət əməlini törətməkdə təqsirli bilinərək məhkum olmuşlar [7].

Göründüyü kimi, hər iki halda münasibətə cəlb olunmuş ikinci şəxslərə qarşı zor tətbiq edilməsinə, onların özlerini müdafiə etməyə məcbur edilmələrinə, yəni faktiki olaraq zəruri müdafiə vəziyyətində olmalarına baxmayaraq, nə ibtidai istintaq orqanı, nə məhkəmə buna diqqət yetirmiş, daha doğrusu, onların zəruri müdafiə vəziyyətində olub-olmamlarına, ümmiyyətlə, hüquqi qiymət verilməmişdir ki, buna da normal hal hesab etmək olmaz.

Zənnimizcə, zəruri müdafiə institutunun tətbiqi ilə bağlı problemlərin Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun müzakirəsinə çıxarılması, mövcud vəziyyətin təhlili, qiymətləndirilməsi və problemlə məsələlərin aradan qaldırılması məqsədilə zəruri tövsiyələrin verilməsi vaxtı çatmış məsələlərdəndir.

Bütün bunları qeyd etməklə yanaşı, zəruri müdafiəyə dair qanun normasının bir daha təkmilləşdirilməsini zəruri hesab edirik.

«*Bela* ki, *Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36-cı maddəsinin mətnində bir qədər anlaşılmazlığa yol verilmiş, heç bir zərurət olmadan 36.1-ci maddənin mətninə qarşılıqlı olaraq bir-birini istisna edən «Zəruri müdafiə vəziyyətində» və «zəruri müdafiə həddini aşmamışdır» ifadələri işlədilmişdir. Göründüyü kimi, mətdə göstərilən hərəkətlərin cinayət sayılmamasının ilkin şərti həmin hərəkətləri zəruri müdafiə vəziyyətində edilməsidir. Lakin cümlənin sonunda həmin hərəkətlərin edilməsi zəruri müdafiə həddini aşmamaqla şərtləndirilir ki, bu da maddənin mətnini mürəkkəbləşdirir, çətin başa düşülən edir və əsassız subyektiv şərhlərə səbəb olur. Nəzərdən qaçırılmışdır ki, zəruri müdafiə vəziyyətinin mövcudluğu zəruri müdafiə həddini aşmanın olmadığını göstərir. Əksinə, zəruri müdafiə həddini aşmanın mövcudluğu zəruri müdafiə vəziyyətində olmanı istisna edir» [8].*

Göstərilən ziddiyyətin aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 36.1-ci maddəsinin mətnindən «zəruri müdafiə həddini aşmamışdır» ifadəsinin çıxarılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

İstifadə edilmiş mənbələr

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2016, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2015, 444 s.
3. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi (1960). Bakı, Azərnaşr, 1987, 197 s.
4. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi (1927). Bakı, Qızıl Şərq, 1948, 538 s.
5. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsi (1922). Bakı, ƏXK nəşriyyatı, 1923, 67 s.
6. Bakı Hərbi Məhkəməsinin arxivı, iş №1(093)-192/2008.
7. Bakı Hərbi Məhkəməsinin arxivı, iş №1(093)-57/2009.
8. Əliyev A.C. Zəruri müdafiə institutu: tarixi inkişaf mərhələləri və mövcud vəziyyət. Polis Akademiyasının Xəbərləri, 2018, № 1.

9. Hüseynov N.C. Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmət əleyhinə olan əməllərin cinayət hüququ və kriminoloji problemləri. Hüquq üzrə elm. dok. dissertasiyası. Bakı, 2018, 427 s.

10. Qurbanov H.S. Əməlin cinayət olmasını istisna edən hallar (müasir və gələcəyə baxış kontekstində). Bakı, «Təhsil», 2014, 176 s.

11. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Digesta», 2009, 914 s.

12. Баранова Е.А. Необходимая оборона в уголовном законодательстве России и ее отличие от смежных институтов. Дис. ... канд. юрид. наук. М.: 2006, 228 с.

13. Блинные В.А. Система обстоятельств, исключающих преступность деяния, в уголовном праве России. Дис. ... докт. юрид. наук. Нижний Новгород: 2002, 403 с.

14. Истомин А.Ф. Самооборона: право и необходимые пределы. Монография. М.: Норма, 2005. 224 с.

15. Курбанов Г.С. Обстоятельства, устраняющие общественную опасность и противоправность деяния. Баку, Гянджлик, 1991, 124 с.

16. Курбанов Г.С. Теоретические проблемы реформы уголовного законодательства Азербайджанской Республики. М.: Издательство БЕК, 1997, 352 с.

17. Хрестоматия по истории отечественного государства и права. 1917-1991 г. М.: Зерцало, 1997. 592 с.

18. Шляпочников А.С. Толкование уголовного закона. М.: Госюриздат, 1960, 240 с. Электронные ресурсы

19. "Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и Союзных Республик" (утв. Постановлением ЦИК СССР от 31.10.1924) Консультант Плюс www.consultant.ru

20. Основы уголовного законодательства союза ССР и союзных республик. УРЛ: <http://право.левоневский.орб/база/совет/ссср6067.стр>

21. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 23.10.1956 Н 8 "О недостатках судебной практики по делам, связанным с применением законодательства о необходимой обороне. Консультант Плюс www.consultant.ru